

**БОРИС ГРІНЧЕНКО: РЕЦЕПЦІЯ “ДРУГОРЯДНИХ”
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ**

На основі літературно-критичних статей та епістолярної спадщини Б. Грінченка проаналізовано його погляди на творчість “другорядних” українських письменників, які засвідчували зацікавлення автора поточним літературним процесом, небайдужість до розвитку рідної літератури на засадах високої художності.

Ключові слова: письменницькі ряди, генії, класики, другорядні письменники, критика, літературний процес, епігонство.

Halyna Aleksandrova. Borys Hrinchenko: reception of “second-rate” Ukrainian writers

Basing on B. Hrinchenko's literary criticism and letters, the paper sheds light on his views on “second-rate” Ukrainian writers which are indicative of the author's interest in current literary process and in the development of Ukrainian literature on the foundations of high artistic merits.

Key words: literary hierarchy, genius, classical writers, second-rate writers, criticism, literary process, epigones.

У будь-яку епоху в кожній літературі працюють зазвичай письменники дуже талановиті, іноді навіть геніальні: “літературні святі” (В. Шкловський), “генерали” (Ю. Тинянов), “полковники та капітани” (І. Айзеншток), “стовпи” (М. Плевако), Наполеони (С. Кормилов), а поряд – письменники середнього рівня або й малого таланту. Задля класифікації літературних “величин” створено таку форму впорядкування як ряд [24, 9]. Із ціннісного погляду завжди вирізняється вище і те, яке “не дотягає” до нього, а також більш локальне, скромніше й навіть непоказне. Щоправда, не уточнюється, скільки ж (других, третіх...) “рядів” допускає поняття “літературний процес”.

Спостерігаємо приблизно таку градацію оцінок, які визначають масштаби художніх обдаровань серед представників “першого” ряду: геніальний, великий, знаменитий, талановитий, визначний, відомий [27, 15]. Теоретичні дефініції для творців літератури “другого” ряду не зовсім оформлені: їх називають другорядними, “рядовими літератури”, меншими, малими, дрібними талантами, підмайстрами, літературними ремісниками, епігонами або й представниками “третього” ряду. Як приклад “третьорядного” письменника можна згадати копача Бонавентуру з комедії “Сто тисяч” І. Карпенка-Карого, який міркував про те, що коли не знайде скарбу, то сяде писати комедію – “Тепер всі пишуть: крадуть у других і видають за своє, а як я напишу, то буде сама правда” [23, 98]. І починає декламувати нібито власну комедію, яка починається словами “Еней був парубок моторний”. Бувають моменти, – наголошував С. Єфремов, – коли серед літературних діячів помітно особливий вплив саме таких, випадкових осіб, які зовсім далекі від літератури, але, раз потрапивши у сферу її тяжіння, “присмоктавшись” до неї, надають їй певного характеру. “І велетень, і сонм пігмеїв часто здатні до однакових результатів, відхиляючи літературу від звичного шляху з тією, проте, різницею, що ведуть вони до протилежного: перший слугує розвитку, другі – приниженню і занепаду” [20, 104]. На переконання С. Єфремова, у розвинених літературах, у котрих “верхи” і “низи” літератури майже не перетинаються, такі, як Бонавентура, залишаються непомітними й не впливають на її розвиток; у такій, як українська, вони стають цілим суспільним явищем.

До тих, хто принципово не погоджувався з вимушеним провінціалізмом української літератури й докладав зусиль до того, щоб вивести рідне письменство з тісних та образливих рамок “хатнього вжитку”, прагнув, щоб у ньому було якомога менше “Бонавентур”, належав Борис Грінченко. Він повсякчас дбав про те, щоби протистояти хвилі епігонства, графоманства,

подолати псевдошевченківські шаблони, котрі панували в українській літературі 1870 – 90-х рр. Погляди Б. Грінченка-критика, жанровий діапазон праць якого досить широкий (рецензії, проблемні статті в часописах, полемічні виступи в дискусіях, популярні нариси про окремих письменників, естетичні декларації в збірниках й альманахах, статті в “Большой энциклопедии”, літературні матеріали в “Земском сборнике Черниговской губернии”, у просвітницьких книжках для народу, відгуки про художні твори в приватному епістолярії тощо), останнім часом були об’єктом досліджень Є. Барана, М. Веркальця, С. Євтушенко, А. Погрібного, І. Погребняк, С. Процюка, В. Яременка та ін. Мета нашої статті – звернути особливу увагу на сприйняття Б. Грінченком літературної продукції маловідомих, друго- чи й третьорядних письменників, яке засвідчувало його високу вимогливість, небайдужість до розвитку української літератури, прагнення бачити її високохудожньою, конкурентноздатною у світі. Негативно ставлячись до явищ, котрі не додавали вартості рідному письменству, Б. Грінченко продовжив традиції П. Куліша, М. Драгоманова, І. Нечуя-Левицького, І. Білика. Останній, зокрема, звертав увагу не лише на примітивні писання “віршомазів”, а й на їхню суспільну шкідливість, називаючи діяльність другорядних авторів “літературним злочинством” (стаття “Перегляд літературних новин”, 1873). На думку А. Погрібного, “емоційні”, “безапеляційні” відгуки письменника поступають перед Біликовими “щодо широти суспільного осмислення проблеми, але об’єктивно вони сприяли розвиткові літератури” [26, 94].

Високу літературну репутацію Б. Грінченко визнавав насамперед за Шевченком, наголошуючи на оригінальності й неповторності його генія. Він для критика – взірць письменницького таланту, що реалізував себе повною мірою. Важливим чинником став і масштаб особистості автора. “Він був не тільки величезний талант, – зазначав Б. Грінченко, – але й дуже виразна, міцна індивідуальність, яка змагалася виявити і виявляла завсігди саму себе, всю повню своїх власних індивідуальних сил” [18, 27-28]. І це, за висловом Грінченка, “становить Шевченка не в гурт безіменних народних творців, а в товариство інших світових поетів” [16, 142], таких як Гомер, Шиллер, Гейне. І. Котляревського і Г. Квітку-Основ’яненка митець зараховував до когорти “письменників першої величини”. Творчий доробок П. Куліша викликав у Б. Грінченка амбівалентні враження: від щирого захвату до категоричного неприйняття (докладніше див.: [19, 212]). І. Франка він характеризував як “найвидатнішу і найоригінальнішу постать українського письменства” [14, 138]. Водночас Б. Грінченко усвідомлював необхідність вивчення літератури “другого ряду”, пишучи: “В історії кожного письменства єсть люде, що стоять більше або менше на чолі його... <...> Та хоч і які сі люде багаті на силу й таланти... все ж діло їх не було б таке велике...<...> коли б не спиралися на той певний ґрунт, що задля їх уже приготували або й готують інші діячі – малопомітні, малознані, але дуже корисні й дорогі робітники” [17, 3]. Тому неможливо, на його думку, зрозуміти й оцінити діяльність видатного письменника “без ніякого зв’язку з тим, що було навкруги... <...> не зміркувавши добре, серед яких обставин він робив і що робили з ним його товариші” [17, 4].

Б. Грінченко згадував, що з 1879 р. почав завзято колекціонувати українські книжки, хоча ситуація для цього була несприятлива: попередні видання зробилися бібліографічною рідкістю, а нові не могли виходити через цензурні заборони, й автори-початківці, які прагнули вивчити українську мову із книжок, були обмежені “вузькою ділянкою другорядних і третьорядних письменників” [12, 405]. “Взагалі поганих авторів скрізь більше, ніж хороших” [12, 445], “добре ще треба знайти, а погане зараз і саме лізе в очі, чоловік, начитавшись

отаких авторів <...> (ідеться про вірші К. Устияновича. – Г. А.), облишує й шукати доброго” [15, 86], – не надто оптимістично констатував він, адже “в порівняно невеликій літературі швидше впадає в око будь-яка незграбність” [12, 444], водночас багато письменників забуті, бо “ми не вміємо дорожити своїм добром” [6, 86]. Критик висловлював радість із приводу того, що в Україні нарешті почали видавати повні зібрання творів окремих письменників, бо “єсть українці, котрі, люблячи рідну літературу, знають своїх класиків тільки з імені” [6, 87]. Лише таким способом можна довести, що “наша література не останньорядна, та що в ній є твори, з якими не стид показатися на світовім літературнім ринку” [1, 35].

Причиною з’яви малохудожніх творів критик уважав насамперед неосвіченість письменників: “Освіченіші люди, ті, що університет покінчили, скоро з університетських ослонів перейшли на офіціальну посаду, зараз починають ховатися з своїм українством. Коли й пишуть що, то по-московському (бо таки й не знають по-своєму), а по-українському лишають писати недоукам, а потім глузують з них – тим і виявляють свій український патріотизм” [15, 62].

“Єсть література, єсть і макулатура” [30, 378], – так суворо розмежовував високе мистецтво і графоманські спроби Б. Грінченко, називаючи останні “мотлохом”, “базаровою літературою” [30, 379]. Мистецьки неспроможні, нездарні вправи писарчуків викликали в нього відразу, спротив. Осуд малохудожніх творів іноді був надміру емоційним: шкідливість “літературного сміття” критик уважав очевидною й не бачив потреби переконувати в цьому. 1891 р. він полемізував із цього приводу з М. Комаровим, пишучи йому: “Ви кажете, що може, я думаю, що не варто й бібліографії вести. Навпаки. Тільки мені здається, що її треба вести так: Самійленкові – два стовпці друку; Кернеренкові – два рядки. Себто про останнього на кшталт цього: “Вийшла книжка. Ні ладу ні складу, ні ніякого розуміння. Здатна до вживання на обгортки”. Буде! – Мені, бачите, здається, що Устенків та Кернеренків та водевілістів Бораковських не дошкулиш поважно-розглядаючими рецензіями: у їх на се дуже товста шкура. А їх треба *знищувати!* (підкреслення автора. – Г. А.). Про їх треба або зовсім не балакати, щоб не брати дурно місця, що здались би на інші твори, або коли балакати, так так, щоб вони після того балакання *сичали* (підкреслення автора. – Г. А.) з болю і більш не сікались до вогню” [26, 95].

Позитивна оцінка Б. Грінченком творів В. Самійленка викликала заперечення Т. Зіньківського, який бачив у ранніх поезіях молодого автора лише “вбожество мислі і барви поетичної... ходульну, кострубату, вишукану й мертвецьки-бліду мову, шатковану попросту капусту” [21, 203]. Б. Грінченко намагався довести приятелю помилковість такого погляду й переконував: “Який би там малий з твого погляду Сам[ійленко] не був, а все ж з усіх поетів “вісімдесятих” років він найкращий” [21, 206]. Критик доводив, що правильно схарактеризувати творчість певного письменника можна лише на тлі сучасної йому літератури, порівнюючи її з “продукуваннями” інших віршописців. Аргументуючи свої думки, він писав: “Що ж тут дивного, що коли людина, гинучи серед вонючого мотлоху з Петрусів, Кернеренків, Шибитьків, Пилипців, Хуторничок, Жарків і т. і., стрівши нарешті людське слово, каже: “Дяка Богові! Нарешті видно людину і слово людське, а не мекання чуть!” [21, 206].

Згідно з такими, іноді максималістськими, переконаннями Б. Грінченко писав відгуки на книжки другорядних авторів. Свої суворі, часто вбивчі рецензії, адресовані невдахам-письменникам, він міг почати так: “Зовсім нема ні крихти життєвої правди, ні акції. Ні навіть путящої мови... Шкода паперу й праці, що пішли на видання сієї нікчемної книжки” [7, 33], – писав він про п’єси

К. Ванченка-Писанецького; “Читати книжки не можна, ні іскорки таланту” [30, 196], – зазначав про збірку віршів Т. Онопрієнка-Шолкового; “Не можна читати не плюючи” [30, 379], – говорив про деякі водевілі Г. Бораковського, водночас зауважуючи про цього автора як про “чоловіка з таланом та освітою” [30, 379], котрий, проте, брався за жанр, не відповідний природі його творчості, та марнував літературне обдаровання на нісенітницю; його водевілі побудовані на грубому, навіть огидливому штукарстві, хоча він мав “справжній талан драматичний” [30, 236]. Але загалом про його “твори”, на думку Б. Грінченка, “не варто було б і згадувати”. Прагнення автора збагатити власними творами убогу українську драматичну літературу були абсолютно безпідставними: “У всіх <...> водевілях комічне виражається тим, що п. Бораковський примушує давно усякому відомих ще від часів Котляревського молодятників-писарів, дяків і семінаристів, лазити у мішки, під лави, у печі, їсти мокрий папір, умазуватися у сажу, у пір’я, робити йолопські пики і розмовляти не менш йолопські розмови, попадатися у руки до чоловіків тих жінок, до котрих вони залазили <...>. До сього додаються просто гидкі іноді епізоди <...> еротичні розмови” [9, 290]. Творам цього горе-письменника він протиставляв “Збираницю з рідного поля” Панаса Мирного. Його він уважав “першим із сьогочасних письменників” [26, 91], його називав “великим поетом нашого часу <...>, котрий оновить наше письменство і стане у лавах великих письменців європейських” [10, 291].

Посередні, бездарні книжки Б. Грінченка критикував, прикладаючи до них високі мірки вершин світового письменства. “Але де ж сам Гоголь брав ці сюжети? – З народних легенд, переказів – там непочате і багате джерело поезії. Чому б і нашим “авторам”, не переживуючи старого, брати сюжети (коли вже своїх дасть Біг!) там, де й Гоголь їх брав?” [26, 96] – ці рядки критик спрямував проти комедії Ф. Устенка-Гармаша “Майська ніч”. “Бідний, бідний Гоголь!.. – обурювався він таким “продовжуванням традицій”. – Бо хто ж його тільки не шарпає, не нівечить! Ось і д. Устенко теж взяв його за боки і... ушкварив цілу “комедію!” [26, 96].

Методику написання таких творів Б. Грінченко характеризував як літературну крадіжку, обкрадання “кого першого стріне: прочита Шевченка – з Шевченка вкраде; прочита в російській хрестоматії Лермонтова – з Лермонтова вкраде; вкраде, перекрутить, свого доложити і вийде така нікчемність, як, напр., “Перші ліричні твори” Я. В. Жарка” [30, 378]. Б. Грінченко наголошував: якщо такі автори пишуть оповідання, то нітрохи не зважають на сюжет, і пишуть що-небудь на кшталт “Літніх крас” д. Царинного; якщо пишуть п’єси, то переробляють “безталанного Гоголя” <...> або тисячу разів стоптаний сюжет “Наталки Полтавки”, або “Москаля-чарівника” (ідеться про п’єсу Свенцицького “Чоботи”. – Г. А.) [30, 378]. Але найдивовижніше, за спостереженнями Б. Грінченка, те, що й талановиті автори “не втікають од цього все зопсовуючого впливу, підлягають цій базаровій літературі і починають писати в такому ж дусі” [30, 378].

У хвилі епігонства Б. Грінченко вбачав певну загрозу для дальшого розвою та престижу української літератури. Незважаючи на досягнення, зазначав він, “наша література убога”, а через це “кожна безталанність більш у нас має надію уславитись, ніж у якій іншій багатій літературі” [11, 269]. І тому таких “письмовців”, “усяких Хуторничок, Жарків і інших” (критик повсякчас говорить про них у множині, наголошуючи цим, з одного боку, свою зневагу до них, а з другого – масовість явища графоманства. – Г. А.) в українській літературі надзвичайно багато, і читач не бачить нічого дивного в тому, що творчість такого “поета” подана у збірнику поряд з І. Нечуєм-Левицьким чи Д. Мордовцем. Ось чому критика мусила звертати увагу на такі явища й аналізувати речі, художньо беззартісні, які, однак, потребували розгляду через

своє значення для поступу нашої літератури. Не варто, на думку Б. Грінченка, утішатися тим, що з'являються такі українські книжки: "...краще було б зовсім кинути білими чотири листки, ніж надрукувати на них четверо цих віршів" [11, 269] (ідеться про твори Дніпрової Чайки, А. Конощенка й І. Залозного. – Г. А.). Невтішний висновок він, зокрема, зробив у статті "Дві книжки": "Одложіть од їх (книжок, що вийшли в 1880-х рр. на Східній Україні. – Г. А.) <...> твори Левицького, Кропивницького, Карого <...> ще одну-дві книжки <...> а усе останнє – гляньте – що се таке?.. Що таке сі Хуторнички, Шибитьки, Ванченки? Що вони пишуть?.. До чого ми дожилися, що Устенки та Кернеренки або ще й Шибитьки з Онопрієнками захарастили усю літературну ниву?" [30, 378-379]. Найпотворнішою рисою писань епігонів Б. Грінченко вважав те, що вони не знають життя, про яке пишуть. Спроби зміцнити українське письменство "патріотичними" бездарними варіаціями "про Хому, та хвиги-миги, та про козаків" письменник дотепно висміяв і в художніх творах (оповідання "З заздрощів", байки "Осли на Парнасі", "Химчині співи", вірш "Патріот" тощо). Про літераторів, які брак художності прагнули компенсувати національною ідеєю, Б. Грінченко відгукувався особливо неприхильно. На початку 1890-х років він іще вибачав низький рівень творів, на котрих позначалися вияви "етнографічного патріотизму", якщо автор виражав "потреби українства"; натомість у пізніших рецензіях він на це не зважає. Вартий уваги щодо цього його "присуд" збірці Я. Жарка "Пісні" (1905):

"Двадцять "пісень", ні одної інтересної думки, ні одного оригінального образу, ні одної нової теми. Є трошки патріотизму.

Все останнє на одну тему:

Він зо мною поговоре
Любо поцілує.

Або не поцілує, часом розсердиться, часом зрадить і не прийде, часом іще яку дурницю зробить і дасть авторові змогу переспівати Забілу, Щоголева, Гребінку чи народну пісню – у своїй "власній" пісні" [25, 138]. І навпаки, до тих посередніх творів, де звучали соціальні мотиви, критик був поблажливіший. Саме так він оцінив, наприклад, поезію К. Соколовської "На хуторі", "пропанська тенденція" якої "затуляє", за його словами, "і погану форму, і взагалі неталановитість авторову" [16, 103]. Позитивно він висловився і про сильні соціальним звучанням вірші І. Манжури з його збірки "Степові співи та думи", але окремі твори ("На степу і в хаті", "З заробітків", "На добрій ниві") "ніяк не можуть зватися поезією, бо се більш політико-економічні міркування у віршах, ніж поезія" [8, 235]. Критик знаходив у них багато русизмів, понівечених слів, невласливих українській мові конструкцій і доходив висновку, що молоді українські письменники в мові "пішли назад од своїх попередників і вчителів – Куліша, Шевченка, Левицького" [8, 235].

Наполегливо й послідовно Б. Грінченко виступав проти недолугих авторів-графоманів, які своїми писаннями тільки принижували рідну літературу. Інколи він відверто радив посереднім поетам, зокрема В. Луцику, котрий писав вірші до різних дат, возвеличуючи всілякі урочистості, аби він, не маючи таланту, перестав писати "та не засмічував нашої літератури" [3, 35].

Гостро засуджував критик видання на зразок "Сборника декламацій" М. Білоуса, що в ньому поряд із віршами Шевченка, Федьковича, поміщені, за його іронічним висловом, "поэтические жемчуги совсем неизвестных" [4, 61] або таких "известных" поетів, як В. Луцик, Дідицький, Г. Страхоцький, І. Глібовицький, І. Наумович. Чого варті вірші останнього:

Бо проклятий, хто отрекає
Питомого роду,
А іде у службу вражу
За яку вигоду.

Бо проклятий, хто народа
Свого ся встидає,
Своєю віри, своєю мови
Хто ся отречає.

“Такими-то перлами годується наш народ” [4, 62], – підсумовував критик. Про інше видання М. Білоуса відгукнувся як про “літературне дрантя” [2, 19].

Але якщо народ купує подібний “хлам”, це означає: в Україні є читач. Отже, завдання “Просвіти” та інших товариств – “порозширювати свої видавництва і витурити з рук простолюддя такі партацькі книжки” [4, 62], оскільки вони не поширюють освіту, а пропагують бездіяльність, бездуховність, темноту, рабство...

Проте досить часто критичні “присуди” Б. Грінченка різкі, категоричні й не зовсім справедливі. Зокрема, до літературних нездар він зараховував і твори Олени Пчілки та О. Кониського. “Маю препаскудну Олену Пчілку (“Думки-мережанки”), “Порвані струни” Яковенка (псевдонім О. Кониського. – Г. А.) ще паскудніші” [26, 92], – писав він до І. Зозулі. “Гидотою од них так і тхне, незмірна капость” [26, 97], – додавав він у листі тому ж адресатові. А твори Олени Пчілки, яку називав аристократкою літератури, читати, на думку Б. Грінченка, можна, “але можна і не читати – лиха не буде” [26, 96]. Невисокої думки він був і про низку творів Ганни Барвінок, “гарних тільки своїми заголовками, але не змістом” [22, 274]. Не завжди можна погодитися з його критикою творчості письменників, що прагнули урізноманітнити тематику й форми української літератури, таких як М. Вороний, О. Олесь, П. Карманський, В. Пачовський, С. Чарнецький, М. Яцків [28, 6].

Є в Б. Грінченка відгуки й про посередніх чи бездарних російських літераторів. “Авсєнко – мерзотний письменник мерзотної нісенітничі в белетристичній формі. Читати його не варто і не треба. Не варто тому, що читання поганих книжок псує смак, іноді й погляди...” [13, 161], – писав він сестрі Аполлінарії, нагадуючи слова німецького філософа Шопенгауера: читання будь-якої посередньої (а тим більше поганої) книжки шкідливе. Невисокої думки він був і про історичні романи Лажечникова, Загоскіна та повісті Марлінського, які, з його погляду, “суть тільки, за невеликими винятками, макулатура” [26, 119].

Критик мріяв про часи, коли в українській літературі з’являться десятки “Левицьких, Мирних, Кропивницьких і навіть Старицьких” [26, 91], коли рідне письменство вийде з “дитячого періоду” [26, 91] і дорівняється з найрозвиненішим літературам світу. Стосовно перспектив розвитку української літератури Б. Грінченко був оптимістом: “...українська література вбога тільки доточно, а колись мусить вирости так, щоб задовольняти просвітні вимоги української інтелігенції” [15, 73]; “...українська література не була, не є і не буде часткою чи паростком од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ” [15, 76], – писав він у “Листах з України Наддніпрянської”. “Нехай наші сьогочасні белетристи є тільки Марлінські та Зотови української літератури, і то гаразд, бо після них мусять прийти Гоголі, Тургенєви та Толстїє. А сього, тільки сього бажать наші письменники сьогочасні, тільки на те кладуть свою працю, щоб на сьому, хоч трохи обробленому ґрунті, могли вирости високі постатї на весь світ славетних діячів” [15, 19].

1901 р. І. Франко характеризував Грінченка серед “неспокійних, вихроватих” натур, котрі “кидаються на всі боки, заповняють прогаліни, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способи підняти до роботи більше рук” [29, 516]. Пристрасний,

безкомпромісний, іноді занадто різкий і навіть несправедливий, Б. Грінченко прагнув осмислювати не лише класиків, а й усі явища й витвори літературного життя, що було характерне для представників культурно-історичної школи в літературознавстві (О. Пипіна, М. Тихонравова, І. Франка та ін.). Нині в літературознавстві відроджено інтерес до літератури “другого” ряду. Про це свідчить і той факт, що за останні роки захищено кілька десятків дисертацій про творчість письменників “другого” ряду, зокрема і про тих, кого свого часу недооцінював Б. Грінченко, іноді ставлячись до них надто суб’єктивно чи й несправедливо: Ганну Барвінок, Я. Жарка, О. Кониського, Дніпрову Чайку, Олену Пчілку та ін., спадщина котрих стала вагомим явищем української літератури. Адже доробок письменників, яких мало помічали сучасники і / або забули нащадки, – досить неоднорідне явище. Це не лише графоманія, не варта читацької уваги й літературознавчого обговорення. Очевидне, по-перше, те, що в текстах “другого ряду” такою ж мірою, якщо не більшою, можуть виявитися умонастанови доби (за Ю. Лотманом), а по-друге, новаторство великих творів чіткіше проглядається в їх зіставленні з літературою другорядних письменників. Нині не все у прискіпливих роздумах Б. Грінченка видається справедливим і правильним. Тому його оцінки творів друго- і третьорядних письменників важливі насамперед як реакції сучасника на літературний процес, що, як відомо, містить у собі все написане й опубліковане в певний період – від творів першого ряду до книжок масової літератури у сприйнятті їх читачем і критикою.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. (Грінченко Б.). Ганна Барвінок (О. М. Кулишева). Оповідання з народних уст // *Літературно-науковий вісник* (далі – ЛНВ). – 1902. – Кн. 12. – С. 35-36.
2. В. (Грінченко Б.). Китайці, або Хінчики, их житъе, звичаи, обычаи и промисел. Напысав А. В-к. Коломыя, 1902. Издание и печатью Михаила Белоуса // *ЛНВ*. – 1902. Кн. 11. – С. 19.
3. В. (Грінченко Б.). Памятка 25-летнего юбилея вступления на апостольский престол папы Льва XIII 1878-1902. – Перемышль, 1902 // *ЛНВ*. – 1902. – Кн. 3. – С. 35.
4. В. (Грінченко Б.). Сборник декламаций, составленный из стихов первостепенных наших писателей. Собрал М. Белоус. Коломыя, 1900 // *ЛНВ*. – 1901. – Кн. 2. – С. 61-62.
5. *Вільхівський Б.* (Грінченко Б.). Де два цілюються, третій губ (губів) не протягай (простагай?). Водевіль в 1-действіі Г. М. Бораковського. К. 1889 // *Зоря*. – 1889. – Ч. 13-14. – С. 235-236.
6. *Вільхівський Б.* (Грінченко Б.). Забутий поет // *Зоря*. – 1887. – Ч. 5. – С. 87-88.
7. *Вільхівський Б.* (Грінченко Б.). Замітки критичні. Нові українські книжки. // *Зоря*. – 1889. – Ч. 2. – С. 33.
8. *Вільхівський Б.* (Грінченко Б.). Іван Манжура. Степові думи та співи. СПб. 1889 [Рец.] // *Зоря*. – 1889. – Ч. 14. – С. 235.
9. *Вільхівський Б.* (Грінченко Б.). Нові книжки українські // *Зоря*. – 1886. – № 1(13). – С. 290.
10. *Вільхівський Б.* (Грінченко Б.). Панас Мирний. Збірниця з рідного поля. Приповістки, оповідання і драматичні твори. І. (Лихий попутав. – П’яниця). К. 1886 // *Зоря*. – 1886. – Ч. 17. – С. 290-291.
11. *Вільхівський Б.* (Грінченко Б.). Степ. Херсонський белетристичний збірник // *Зоря*. – 1887. – Ч. 15-16. – С. 269-271.
12. *Грінченко Б.* Неосторожность в важном деле // *Киевская старина*. – 1903. – Сентябрь. – С. 404-446.
13. *Грінченко Б. Д.* Сестре Апполинару Дмитриевне Грінченко // *Неизвестные письма Б. Д. Грінченко* / публикация В. Яременко // *Радуга*. – 1963. – № 12. – С. 158-161.
14. *Грінченко Б.* Іванові Франкові // *Нова громада*. – 1906. – № 8. – С. 138-140.
15. *Грінченко Б.* Листи з України Наддніпрянської // *Б. Грінченко – М. Драгоманов*. Діалоги про українську національну справу / НАН України. Інститут української археографії. – К., 1994. – 188 с. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху. – Вип. 1).
16. *Грінченко Б.* Перед широким світом. – К., 1907. – 320 с.
17. *Грінченко Б.* Петро Кузьменко. – Х., 1908. – 15 с.
18. *Грінченко Б.* Шевченків “Кобзар” на селі // *Нова громада*. – 1906. – № 2. – С. 7-28.
19. *Євтушенко С. О.* Борис Грінченко в літературно-критичному дискурсі. 1890–1910 рр. // *Мовні і концептуальні картини світу*. – К., 2011. – Вип. 38. – С. 210-216.
20. *Єфремов С.* Літературний Бонавентура (замітки читателя) // *Єфремов С.* Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 101-133.
21. *Зіньківський Т.* Віддати зумієм себе Україні: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком. – К.-Н.-Й., 2004. – 518 с.

22. *Історія української літературної критики* / М. Д. Бернштейн, Н. А. Калениченко, П. М. Федченко та ін. – К.: Наук. думка, 1988. – 456 с.
23. *Карпенко-Карий І. Сто тисяч* // *Карпенко-Карий І. Хазяїн. Драматичні твори.* – Х: Фоліо, 2006. – С. 57-107.
24. *Кормилов С. Литературные ряды* // *Современный словарь-справочник по литературе.* – М., 1999. – С. 9.
25. *П. В. (Грінченко Б. Д.). Я Жарко. Пісні.* Катеринодар. 1905. // *Нова громада.* – 1906. – № 1. – С. 138.
26. *Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. питання ідейно-естетичної еволюції.* – К.: Либідь, 1990. – 229 с.
27. *Прозорова И. В. “Великие” и “второстепенные” писатели в литературном процессе* // *Русская словесность.* – 2006. – № 6. – С. 13-20.
28. *Процюк С. “Більше працював, ніж жив” (До 125-річчя з дня народження Бориса Грінченка* // *Українська мова й література в школі.* – 1988. – № 12. – С. 3-6.
29. *Франко І. З останніх десятиліть ХІХ віку* // *Франко І. Збір. тв.: У 50 т.* – Т. 41. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 471-530.
30. *Чайченко В. (Грінченко Б. Д.). Дві книжки* // *Зоря.* – 1890. – Ч. 24. – С. 378-379.
31. *Чайченко В. (Грінченко Б. Д.). Новості української літератури* // *Зоря.* – 1886. – Ч. 11. – С. 196.

Отримано 17 вересня 2013 р.

м. Київ